

ՎԱՐԱԳ ԱՌԱՔԵԼՅԱՆ

ԵՂԻՇԵ, ՎԱՐԴԱՆԱՆՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ

(Ե. Տեր-Մինասյանի թարգմանության առթիվ)

Եղիշեն «Հայ պատմագիրները մատենաշարի» երկրորդ գիրքն է աշխարհարար թարգմանությամբ. գիրքը լույս է տեսել Հայպետհրատի հրատարակությամբ և, ըստ թարգմանիչի հաղորդման, միայն աշխարհարար, հինգերորդ թարգմանությունն է, չհաշված Կ. Կոստանյանի «Հյուսիսամերիկայի հայոց հին պատմագիրների խոսքերից» (Տիֆլիս, 1894 թ.) աշխատություն՝ Եղիշեի ընդարձակ կտորների թարգմանությունը, և դարձյալ՝ չհաշված մեր Զեռագրատանը պահված № 5920 ձեռագիրը արևմտահայ աշխարհարարով, որը բավականին հաջող թարգմանություն է, բայց առանց թարգմանիչի անվան հիշատակության ու թվականի:

Ի՞նչն է պատճառը այսքան բուռն հեռաքրքրության, որ ուղղված է գեպի Եղիշեի այս փոքրիկ մատյանը: Անշուշտ առաջին հերթին բովանդակությունը, երկի սպին, էությունը, որը համապատասխանում էր հայ ժողովրդի ազատատենչ գաղափարին: Եղիշեի գիրքը ժողովրդին ներշնչել է բոցավառ սեր գեպի Հայրենիքը, գեպի իր ազատությունն ու անկախությունը: Հայ ժողովուրդը կարդալով այս գիրքը առելություն է լցվել զավթիչների ու բռնակալների նկատմամբ, որոնք հանդգնել են դիպչել նրա Հայրենիքի ու ազատության շահերին, և վերջապես սրանով ոգևորված ժողովուրդը անձնուրաց կռվում զարկել է թշնամուն, որտեղ որ այդ թշնամին հանդես է եկել նրա հարազատ Հայրենիքի սահմաններում:

Ինչպես տեսնում ենք, գրքի բովանդակությունը միանգամայն աշխարհիկ է: Զեռով էլ Եղիշեի գիրքը տարբերվում է իր ժամանակաշրջանի մյուս գրվածքներից: Սա սովորական առումով պատմություն չէ, այլ մի ամբողջ ժողովրդի պատմական ճակատագիրը վճռող պատերազմի ու այդ պատերազմում քաջարար զսմիող հերոսների սխրագործությունների գեղարվեստական, սգեշունչ նկարագրություն: Հեղինակը ապրել է յուր նյութով. նա չոր ու ցամաք չի պատմագրել, ինչպես ուրիշ պատմագիրներ: Նա ոգևորվել է և միաժամանակ կամեցել է իր գիրքը ոգևորիչ դարձնել սերունդների համար: Նա ստեղծել է դրական տիպեր և սրտով ու զազափարով կապվել է այդ տիպերի հետ իր մտքի ու զգացման բոլոր թելերով: Եղիշեն մեծ ուժով ներարկել իր բնթերցողների մեջ, Եղիշեն նպատակ է դրել իր բնթերցողներին ներշնչել ազատատենչ ոգի, քաջություն, անձնուրացություն: Հենց այս է ոգևորել ժողովրդին և լարված հեռաքրքրություն առաջ բերել Եղիշեի գրքի շուրջ:

Եղիշեի գրքի ժողովրդականութեան երկրորդ պատճառը լեզուն է: Նրա ոճը հասցված է բացարձակ կանոնավորութեան. այստեղ վերացված են կողմնակի գերբայական լրացումները, որոնք այլ երկերում գտնուում են բացարձակ անհասկանալի՝ շնորհիվ անհարազատ խնդրառութեան ու շարադասութեան: Չկան երկրորդական նախադասութեաններ ի վերջոյ խճողումներ. խոսքի կապակցութեանները ընթացքը սարդ է ու որոշ. նախադասութեան գլխավոր անգամները գտնվում են ուշադրութեան կենտրոնում՝ իրենց շուրջ ունենալով իրենց լրացյալները: Այս պարզութեան և բնականութեան հետ դուզընթաց է կանոնավոր և հաստատուն շարադասութեանը: Երբեմն ժողովրդական խոսվածքին մտա կանգնած, շատ կարճ, նախադասութեանները հաջորդում են իրար յուրահատուկ կշռույթով, որոշակի չափով ու հանգով, որ չափածո խոսքի տպավորութեան է առաջացնում: «Անյագական ձայնիւ հանապազորդեալ էր ի պաշտաման և անհատ աղօթիւք միշտ ընդ Աստուծոյ ի բարձունս խօսէր: Աղ եղև նա անհամելոց և խթան ընդօստուցիչ ամենայն հեղգացելոց: Գորովեցաւ նովաւ ազահութիւն, և կարի յոյժ ամաշեաց նովաւ շուայտութիւն որկրամտութեան: Առողջութիւն եղև նա աշխարհիս Հայոց, և բազում միրաւորք ի ծածուկ նովաւ գտին գառողջութիւն» (Ութերորդ եղանակ, Վենետիկ, 1859, էջ 149):

Ահա մի ուրիշ օրինակ նշանավոր «Տիկնայք փափկասունք» հատվածից. «Կործանեցան բարձրագանք տաճարաց նոցա, և խանգարեցան սպասք երախանաց նոցա. անկան կործանեցան ապարանք նոցա, և տապալեալ աւերեցան ամպք ապաստանի նոցա. չորացան ազագեցան բուրաստանք ծաղկոցաց նոցա, և տաշտախիլ եղեն որթք գինեքեր այգեաց նոցա»:

Ոչ միայն այսպիսի բանաստեղծական կտորների մեջ, այլև սովորական պատմողական հատվածներում էլ Եղիշեն խույս է տալիս լեզվական բարդ ճարտասանական հնարքներից՝ ամենին հասկանալի մնալու աստիճանի: Այսպես է ոչ միայն ընդհանրապես շարահյուսութեան մեջ, այլև խընդրառութեան և բառերի ընտրութեան մեջ: Այդպես էլ սովորական բառերի ընտրութեանը կապվում է նրա պարզ շարահյուսութեան հետ, որը գրական լեզուն ավելի է մոտեցնում բանավոր խոսվածքին: Հինգերորդ գարի կանոնիցայի կենթարկված հոլովումից և խոնարհումից առանձնացող ձևաբանական նոր երևույթների ազատ կիրառութեանը նրա լեզուն էլ ավելի է մոտեցնում բանավոր խոսվածքին, ուստի և հեռացնում է ճարտասանական ոճից: Շինականի խոսքաշինութեամբ հարուստ, գիպուկ ու սլացիկ կապակցութեանները, իմաստալից աֆորիզմները, համեմատութեաններն ու հակադրութեանները նրա ոճը դարձնում են կենդանի, հյութեղ՝ բացառելով բոնազրոսութեան ճիզ ու ջանքը: Նրա ոճը միանգամայն ինքնուրույն է. այս իմաստով նրան շատերն են աշակերտել: Եղիշեի թոշոյ խոսքերը մեր հին լեզվի մեջ մրցակից չունեն: «Էաւ է կոյր աչօք, քան կոյր մտօք», «Զուգութիւն է մայր բարեաց, անդուգութիւն ծնօղ շարեաց», «Մահ ոչ իմացեալ՝ մահ է, մահ իմացեալ՝ անմահութիւն է», «Որ գիտէ գմահ, ոչ երկնչի ի մահուանէ», «Զիք յանիրաւութենէ արդարութիւն, ի ստութենէ՝ ճշմարտութիւն», «Արջք օրհասականք ընդ վախճանել շնչոյն հօրադոյնս կուրին» և այլն:

Պատմողական խոսքը օժտելով բազմաթիվ աֆորիզմներով՝ Եղիշեն իր ոճը դարձնում է իմաստալից, հատու և միաժամանակ սեղմ ու կենդանի.

դրա համար նրա դարձվածքները հեշտությամբ հիշվել են և դարձել թուշոյ խոսքեր ու ժողովրդականացել:

Եղիշեի համեմատությունները, էպիտեղծները կրում են ժողովրդական լեզվի ու ոճի հիպերբոլիկ բնույթը. սրանք առավել աշխուժացնում են պատմելաձևը՝ դարձնելով այն թեթև, ուսմանտիկ, սրանով հեղինակը փարատում է նյութի ընդհանուր մուսյլ տոնը: Ինչպես որ Եղիշեի հերոսները թեթև ու զվարթ կրում են իրենց խոշտանգումներն ու պատիժները, այնպես էլ նա անմուսյլ է պատմում մուսյլ երևույթները, բայց բոլոր գեղարվեստում էլ զգում ենք, որ պատմիչը բանաստեղծ է և ապրում է պատմությամբ, իր նյութի շարադրությամբ:

Եղիշեի աշխարհաբար թարգմանությունները ոչ միայն հնացած են իրենց լեզվով, այլև ունեն բարգմաթիվ սխալներ, մութ անմեկնելի կտորներ, սրանք միանգամայն աղճատում են Եղիշեի երկի ոգին ու էությունը:

* * *

Աշխարհաբար թարգմանությունների մեջ ամենավաղ ժամանակի թարգմանությունը Մարտիրոս Միմոնյանինն է՝ «Եղիշե վարդապետի պատմությունը Վարդանի և հայոց պատերազմի համար», Մոսկվա, 1863: Ինչպես հրատարակության թվականից երևում է, թարգմանվել է մեր նոր գրական լեզվի սկզբնական շրջանում. բնական է, այդ ժամանակի աշխարհաբարը չէր կարող արտահայտել Եղիշեի կրասիկ լեզուն՝ հարուստ շքեղ դարձվածքներով, իմաստալից սեղմ աֆորիզմներով: Այդ պատճառով էլ Մարտիրոս Միմոնյանի թարգմանության մեջ նկատվում են աշխարհաբարի թոթովանքներ, դեռ չենք խոսում սխալների մասին: Այսպես՝ Առաջի անսանելով զգորագուխն յաղության, որ ոչ ումեք ոտնհար լիցի (տպագիր՝ լինի) (Վենետիկ, 1859, էջ 6), Միմոնյանը թարգմանել է. Աչքի առաջև ունենալով հաղթության գորագլխին, որ ոչ որի ոտի տակ չէ գարկում թշնամությամբ: Ահա սկամա և արաասվալից աչքերով գրում ենք այն շատ կոտորվածքը, որ մենք ինքներս պատահեցինք ..

Ավելորդ է ցույց տալ թարգմանիչի սխալները, դրանք ինքնին պարզ են: Ահա մի ուրիշ նախադասություն, որ բոլորովին անմիտ է: Եղիշեի քնձայականում՝ ուղղված Դավիթ երեցին, կա՝ ...Առ ի՞նչ արդեօք հրամայեսցես, բան եթէ հրամայի՛ցիս լաւագունացն: Թարգմանության 16 էջում կարդում ենք. Ինչի՞ համար ես արդյոք հրամայում, կամ գուցե բեզ հրամայում են ավելի լավերը: Մի ուրիշ թարգմանիչ (Հ. Ղուկասյանց)՝ թարգմանում է. Ինչ պատվեր է արդյոք, որ տալիս ես ինձ կատարելու. անշուշտ լավագույն պատվեր: Ավելի հեռու է նաև երրորդ թարգմանիչը, որի թարգմանությունը ենթադրության արդյունք է և կապ չունի բնագրի հետ, ուստի չենք բերում: Դժբախտաբար այդ հատվածը ենթադրությամբ է թարգմանված նաև ներկա նոր թարգմանության մեջ:

Մենք կարծում ենք, որ այդտեղ Եղիշեի նախադասությունը աղավաղված է: Մեր Մատենադարանի № 1888 ձեռագիրը այդ տողերը ունի հետեւյալ ընթերցվածքով: Այլ դու, ով մեծդ ի գիտութեան Աստուծոյ, առ ի՞նչ արդեօք հրամայիցես լաւագունիցն: Որտեղ ենթադրության ոչ մի տեղ չի մնում. պետք է թարգմանել այսպես. Հապա էլ ավելի լավերին ինչի՞ վերաբերյալ (գրել) կհրամայես: Մի ուրիշ օրինակ ևս Մ. Միմոնյանի թարգ-

մանությունից. բնագրի Ոչ ի կարծ ընդոստուցեալ, և ոչ ի լուր զարբուցեալ. Եղիշեն կամենում է ասել, որ ինքը հանկարծ վեր չի թուել և ոչ էլ լսելով զարթնել. սակայն թարգմանված է՝ Ոչ ինչպես կարծիրավոր և ուրիշից լսած բաներ (տես բնագիր, էջ 14¹, թարգմանություն՝ 30): Համարյա այդպես է նաև Ղուկասյանի թարգմանությունը: Կալամեմ ոչ քե կարծիրով, կամ ուրիշից լսած լինելով (էջ 24): Նոր թարգմանության մեջ բերածս նախադասության առաջին մասը նույնպես սխալ է. Ոչ կարծիրքներ լսելով (էջ 109): Սիմոնյանը չհասկացած նախադասությունները բաց է թողել. օրինակ՝ բնագրի անձամբ անձին արարեալ, որ նշանակում է՝ ինքնասպանութիւն գործել, Սիմոնյանը բաց է թողել, իսկ Ղուկասյանը այդ նույն նախադասությունը թարգմանել է. երբ ինքն իրան գլխու թողնվեցավ ներկա թարգմանությունը ուղիղ է:

Նոցա էր փորեալ զխորխորաան, դուք ընդէ՞ր լցէք յառաջագոյն (էջ 42): Սիմոնյանը թարգմանել է. Անդունդը նոցա համար էր բացվել, ինչի՞ դուք ինքներդ նոցանից յառաջ լցրիք (էջ 73): Նույնպես են թարգմանել նաև Ղուկասյանն ու Աղանյանը, որ անպայման աղավաղում է նախադասության իմաստը: Տաշյանը առաջարկում է թարգմանել՝ ինչո՞ւ ընկաք նրանց փորած խորխորաանի մեջ: Իրոք ըստ տղայի բնագրերի այդպես պետք է թարգմանել, որովհետև խորխորաան բառը դրված է հայցական հոլովով, որ նշանակում է, թե նոցա, ոչ թե շահի տրական է, այլ անցյալ գերբայի մոտ սեռականով ենթակա: Սակայն համադասական նախադասությունների ամբողջ շարքը ցույց է տալիս, որ խորխորաան պետք է դրված լինի ուղղական հոլովով, որ և հաստատվում է ձեռագրով:

Չափազանց սխալաշատ է մանավանդ Հ. Ղուկասյանի թարգմանությունը: Շատ նախադասություններ բոլորովին կապ չունեն բնագրի հետ: Այսպես օրինակ. Յոյնք իսկ՝ ոչ ելանեն ընդ քո իշխանութեանդ, թարգմանված է՝ Հույները չեն ազաավի քո իշխանութիւնից:

Ինչպես տեսնում ենք, ամբողջովին աղճատված է բնագիրը: Առաջին նախադասությունը սկսած Սիմոնյանից վերջացած ներկա թարգմանությամբ սխալ է: (Նոր թարգմանությունն է. եվ մինչև անգամ հույները քո իշխանութիւնից դուրս չեն գա): Տղայագրությունները դնում են. Ընդ քոյ իշխանութիւնդ (Վենետիկ), որից էլ առաջացել է սխալ թարգմանությունը:

Մեր Մատենադարանի երկու լավագույն ձեռագրերը №№ 1890, 1888 (առաջինը ամենահինը և երկաթագիր) ունեն՝ Ընդ քո իշխանութեանդ, այսինքն՝ իշխանութիւն բառը տրական հոլով է և ոչ հայցական, որ պետք է թարգմանել. Մինչև անգամ հույներն էլ չեն դուրս գա քո իշխանութեան դեմ: Իսկ նախորդ թարգմանությունների իմաստը սխալ է ու երկդիմի. կամ պետք է հասկանալ՝ թե հույները գտնվում էին պարսից տիրապետության տակ, որ պատմական սխալ է, և կամ հույները կրնին են քո տիրապետության տակ, որ անպայման մտքից է հանվում:

Բերենք մի ուրիշ օրինակ: Երբ հայերը հարձակվում են պարսիկների վրա, մոզպեան յուր կողմնակիցներին ուղղում է հետևյալ խոսքերը: Զի քէ էին զօրք աշխարհիս մոզք, ոչ ինչ խնայէին, սորա ի նոսա սատակմամբ, ոչ

¹ Բնագրի էջերը ամենուրեք ցույց են տրվում ըստ Վենետիկի 1859 թ. հրատարակության:

միայն զարտաքինս և այլ և յեղբարս և յորդիս և յամենայն մերձաւորս իւրեանց, նա և ոչ յանձինս իւրեանց: Այս խոսքերը Հ. Ղուկասյանը թարգմանել է. նքե մեր աշխարհի գորքերն անգամ մոգեր դառնային, սոքա չէին խնայիլ նոցա էլ սատակեցնելու...:

Այսպէս է նաև Գյուլա Աղանյանի թարգմանութեանը: (Տես Ղուկասյան, էջ 77, և Աղանյան, էջ 76): Շատ հասկանալի է, որ հայ ապստամբները պարսից գորքերին կշարգելին ամենայն սիրով նույնիսկ այն դեպքում, եթե նրանք մոգեր էլ չլինէին: Ուստի սխալ թարգմանութեան է ուրնագրի հետ ոչ մի կապ չունի: Աշխարհիս բառը չի նշանակում մեր աշխարհի որպէս թարգմանված է մոգպետի բերանով, այլ նշանակում Հայաստանի՝ այս աշխարհի, որտեղ գտնվում էր մոգպետը: Սխալը առաջացել է այն բանից, որ թարգմանիչները չեն հասկացել «ս» հոգի նշանակութեանը: Նոր թարգմանութեանը այս դեպքում ճիշտ է:

Եւ գունդս գունդս դարձեալ գումարէին ի նոցանէ յերկիր հեռաւոր, յամուրս անապատին ի մարտ պատերազմի թշնամեացն արքայիս: Այս նախագասութեանը Աղանյանը թարգմանել է. «Եվ դարձյալ գունդեր կազմեցին նրանից հեռու երկրում՝ անապատի պինդ տեղերը...»:

Մի քիչ ավելի բարձր է Հ. Ղուկասյանի թարգմանութեանը, բայց դարձյալ գումարել բայը ճիշտ չէ հասկացվել: Գումարել պարզապէս նշանակում է՝ ուղարկել: Օրինակ՝ Չգունդն առաջին առաջին ցներշապուն Ռեմբոսյան և գումարէին զնա պահապան աշխարհին (Նդիշե, II, էջ 56): Համեմատիր նաև՝ եւ զայս արարեալ բազում այրուճի գումարէր ընդ նոսա (Ք 1888 ձեռագիրը ունի զկնի նոցա (էջ 39)):

Այստեղ գունդ կազմելու մասին խոսք չկա. գունդս գունդս գումարէին, պարզապէս նշանակում է խումբ խումբ ուղարկում էին: Մենք կարծում ենք՝ գունդ բառը չունի նույնիսկ սահմանափակ գունդ բառի նշանակութեանը: Նոր թարգմանութեան մեջ ճիշտ չի հասկացված գումարել բայի նշանակութեանը, թարգմանիչը չի կարողացել ավանդականի սահմաններից դուրս գալ և գրել է. ...նրանցից գնդեր կազմեցին և ուղարկեցին...

Ունեանար եղեն նմա ամենայն սիրելիք նորա (էջ 109) նախորդ բոլոր թարգմանիչները թարգմանել են ուղղակի նշանակութեամբ, որ պետք է նշանակել՝ նքա բոլոր սիրելիները նքա համար ունեանար եղան, այնինչ ունեանար լինել նշանակում է՝ արհամարհել, հենց այստեղ այդ նշանակութեամբ էլ գործ է ածված: Ոչ մի սիրելի չէր կարող նքան մտանալ և ստանահար անել: Նոր թարգմանութեանը այդ դարձվածքը անարգել բայով է արտահայտել, որ կարծում ենք դարձյալ հեռու է:

Ինչպէս տեսնում ենք, Նդիշեի հին թարգմանութեանները ոչ միայն հնացած են, այլև մեծ մասամբ հեռու են բնագրից և ազավաղված: Նոր թարգմանութեան մեջ նախորդ թարգմանութեանների բազմաթիվ կոպիտ սխալներ շտկված են. այս թարգմանութեանը շատ բարձր է նախորդ բոլոր թարգմանութեաններից:

Չնայած այս ամենին, ներկա թարգմանութեանը ևս դերձ չէ մի քանի վրիպումներից, որ մենք կկամենայինք առաջ բերել այստեղ: Այդ վրիպումները մեծ մասով հետեանք են այն բանի, որ ցայժմ չկա Նդիշեի բոլոր ձեռագրերի բազմաթիվ թարգմանութեանը, որով կարելի է մասամբ վերականգնել բնագիրը:

* * *

Մենք մեր քննական գիտողությունները հիմնականում բաժանում ենք երկու կարգի: Սկզբում ցանկանում ենք խոսել Եղիշեի բնագրական ազավազումների, ապա նոր թարգմանության մի քանի թերությունների վերաբերյալ:

Սկսում ենք գլխավարգումների հարցից: Մեր Մատենադարանի մի հին ձեռագիր (1207 թ.), որ ունի բազմաթիվ տարբերություններ մինչև այժմ հայանի բոլոր տպագրություններից և ամենահին ձեռագրից (գրված 1172 թ.), ունի միայն յոթը գլուխ. յոթերորդ գլուխը սկսվում է հետևյալ խորագրով Արտաքոյ վեց եղանակին: Եւթերորդ, դարձեալ վասն նորին պատերազմի և չարչարանաց սուրբ քահանայիցն Ղևոնդեանց: Այս ձեռագրի 5-րդ գլուխը համապատասխանում է Վենետիկի և Անձևացեաց կոչված օրինակի 5-րդ և 6-րդ գլուխներին: Ուստի պետք է հաստատ ասել, որ «Վարդանանց պատմությունը», ըստ նախարանի հայտարարության՝ յոթ գլխի է բաժանված եղել: Ութերորդ գլուխը առաջացել է սխալմամբ՝ մի թիվ թռիչք կատարելով. իսկ այդ վրիպումը գտնում ենք մեր Մատենադարանի № 1890 Եղիշեի ամենահին ձեռագրում (1172 թ.): Այս ձեռագիրը 5-րդ գլուխ չունի, իսկ 6-րդ գլուխը համապատասխանում է մյուսների 5-րդ գլխին: Եվ այս ոչ թե նրա համար որ հինգերորդ գլուխը հանված է ձեռագրից, ինչպես ենթադրվել է, այլ շատ հասարակ վրիպման արդյունք է, որի շնորհիվ էլ յոթ գլուխը դասել է ութ, մինչդեռ պատմիչը ասում է, որ ինքը յոթ գլուխներում է շարագրել յուր նյութը:

Այստեղ մենք չենք կամենում Եղիշեի վերաբերյալ այլ բանասիրական հարցեր ևս շոշափել, միայն նախքան թարգմանության բուն թերացումների մասին խոսելը, կուզեինք նշել մի շարք բնագրական ազավազումներ, որոնք չէին առաջանա, եթե թարգմանիչ բնի Ե. Տեր-Մինասյանը ուշագրության առներ իր ձեռքի տակ գտնված, իրեն ծանոթ և մտաչելի ձեռագրեր, այն ժամանակ արդեն թարգմանությունը մյուս թարգմանություններից գերազանց լինելով հանդերձ, կունենար ավելի մեծ գիտական արժեք, գուցե այլևս ապագայում պետք չլիներ Եղիշեի մի նոր թարգմանություն կատարել: Այդ կարիքը կղգացվի համահավաք բնագրի հրատարակությունից հետո:

Այսպես, օրինակ՝ առաջին գլխի եւ գոռալով հող հաճէր ընդ չորս կողմանս երկրի (էջ 7) թարգմանված է. Աղմկելով հող էր հանում երկրի չորս կողմերը: Նախ, աղմկելով հող չի բարձրանա, երկրորդ՝ գրաբարի գոռալ բայը մոռցել և կովել է նշանակում, իսկ աղմուկը շատ թույլ է: Պետք է հող բառը դարձնել հողմ, որ դարմանալի կերպով հիշում է «Նոր Հայկազյանը», որ և այդպես է նաև մեր № 1888 ձեռագրում (ձեռագիրը հիշատակելիս միշտ ի նկատի ունենալ այս համարը): Ուստի այդ նախադասությունը պետք է թարգմանել. Կովելով փոքորիկ էր բարձրացնում աշխարհի (և ոչ երկրի) չորս կողմերը: Նույն էջում. եւ իրբե ետես անօրէն իշխանն երէյաջողեցաւ չարութիւն նորա՝ պետք է լինի՝ ոչ յաջողեցաւ, որովհետեւ Հաղկերարը հարձակվում է հոսումների վրա՝ Թեոդոսի դեմ կովելու համար: Իսկ Թեոդոսը կանխում է, ուստի չի հաջողվում նրա մտադրությունը. այդպես է ձեռագրում: Նույն էջում պետք է՝ Ահարեկ արար զամենայն զօրս, ուղղել՝ Ահարեկ արար զամենայն արս, որովհետեւ նրա դեմ դուրք չի գուրս եկել:

Չանձինս միտիարէին և զընկերսն քաջալերէին և աշխարս զպաշտօնն ունէին և բազմացուցանէին *բնագրի գիմաց, ձեռագիրը տալիս է միանգամայն տարբեր ընթերցվածք:*

Չանձինս միտիարէին և զընկերս քաջալերէին և իբրև աշտարակ լուսոյ զպաշտօնն առնէին ի բազմացուցանելն. *այսպիսով աշխարս բառը դուրս է ընկնում Եղիշեի բնագրից և գրաբարից, որ առաջացել է աշտարակ բառի սխալ ընթերցումով կամ գրափոխությամբ. իսկ պաշտօնը բազմացնելը պետք է հասկանալ՝ որքան շարչարանքները բազմացնում էին: Չմոռանանք ասել նաև, որ մեր Մատենադարանի Եղիշեի՝ ամենահին ձեռագիրը (№ 1890) նույնպես ունի աշտարակ՝ աշխարս բառի գիմաց:*

Մի ուրիշ նախադասությունն էս. նաև բնաւ իսկ ամենևին զինչ և ասասցես յերկրաւորացն, կամ ի վեհից կամ ի վաւրարաց, բնաւ ուրեք եկեղեցի ի նոցանէ ոչ գացի (էջ 36). *Թարգմանությունն է. Այլև ինչ էլ որ ասելու լինիս երկրավորներիցս, վեհ բաներից, քե վաւրարներից, ոչ մի տեղ նրանցից ամենևին եկեղեցի չի դուրս գա: Հիմնական սխալը առաջացրել է ասել բայը, որի խնդիրը, եթե այդ բայը իրօք հարկավոր է այստեղ, պատմական բացառականով պետք է լիներ, բայց գրված է բուն բացառականով. և հետո դրա հետևանքով էլ առաջացել են մյուս սխալները. վեհ բաներից, թե վաւրարներից, իսկ շարունակության մեջ թարգմանությունը լրիվ անիմաստ է: Վերևում Եղիշեն գրում է, որ եկեղեցին մարդու գործ չէ, թագավորի պարզև չէ և ոչ էլ արվեստագետի գործ (նարտարուքիւն, այստեղ կոնկրետ նշանակություն ունի և նշանակում է արվեստագետ, վարպետ) և այլն: Իսկ այդ ամբողջի ամփոփումն է վերորերջյալ քննելի հատվածը: Այդ հատվածում ասասցես բայածեր պետք է փոխել իցեն բայածեով, որ տալիս է ձեռագիրը և ապա թարգմանել այսպես՝ ինչ էլ որ լինի երկրավորներից, (այսինքն ով էլ որ լինի) լինի բարձրերից, թե սասրներից, ոչ մի տեղ նրանցից եկեղեցի չի գտնվի (չի ստեղծվի):*

Բերենք մի ուրիշ օրինակ. Ուստերք և դստերք ազատաց և շինականաց կրթեսցին ի հրապարակս նոցուն մոզաց: Ի հրապարակս պետք է փոխել ի հրահանգս և թարգմանել՝ մոզերի հրահանգներով և ոչ մոզերի հավաքատեղիներում, ինչպես թարգմանված է (բնագիր՝ էջ 40, թարգմ.՝ 137): Տեղն է այստեղ հիշել նաև Միհրնեբսեհի (ձեռագրում Միհրնեբսեհ վզրուկ) նամակի վերջին բառը... Յանգիման լերուք մեծի հրապարակին (էջ 22), որ թարգմանվում է՝ մեծ առյանին: Մեծի հրապարակին ազավաղ ձեր պետք է ուղղել մեծի հազարապետիս: Գրեաց և յանձն արար մեծ սպարապետին, ուղղել՝ հազարապետին (էջ 152) (ձեռագրում գրված է «Ռապետին»): Գիւարար արեգական կարաիցէք (էջ 42), ուղղել՝ ...արեգական երկիր պագանէք (նույն տեղում): Արգ ուսուցանիցէք զպատիր խաբէութիւն մոզաց՝ ուղղել. Արգ ուսանիցիք զպատիր խաբէութիւնս մոզաց (էջ 41): Չինչ առնիցէք զաստուծասաստ հրամանն (ձեռագրում՝ ...զաստուծասաց հրամանն) նախադասության մեջ հրաման-ը պետք է թարգմանել՝ պատգամ կամ խոսք: Յայտնել և ցուցանել նոցա զխորհուրդն ոչ կամէին, ուղղել՝ ...ոչ կարէին, եթե չէին կամենում, լսելը դժվար չէր լինի: Եւ յամենայն տեղիս՝ յապատս և յանապատս միայնանոցս շինէին, ուղղել՝ Եւ յամենայն տեղիս անապատս, մենանոցս շինէին: Ապատ բառը միայն այստեղ է գործածված, որ ինչպես տեսնում ենք, կասամուս

է, իսկ Հ. Գրասխանակերտցու մտտ այդ բառը բառախաղի տպավորութիւն է գործում: Ինչ վերաբերում է անապատ բառին, ապա այն կրօնական նշանակութիւն ունի:

...եղեն բնակիչք խորշակարեր դաշտաց: Որ գորէն ազատ էրէոյ շրջէին... նախագասութեան գիմաց ձեռագիրը տալիս է մի նոր ընթերցվածք. ...եղեն բնակիչք խորշակահար դաշտաց, որ գորէն նախարարացն ազատայրոյ շրջէին...: Եթե վերջին բառերի գիմաց տպագրի ընթերցվածքը այնուամենայնիմ հարմար է, մանավանդ որ ազատայր գեղեցիկ բառը չկա մեր բառարաններում, ապա խորշակարեր անվանը դաշտաց ձեռ համար անիմաստ է, ուստի պետք է ընդունել՝ խորշակահար: Մենք չենք կասկածում նաև մյուս սրբագրութեան վրա:

Ոչ գոյր նոցա համեմ խնամոքք անուշարար առանձինն, և ոչ հացարարք որոշեալ ի պէտս սպասու ըստ ազատաց կարգի (էջ 156): Այս անորոշութեան գիմաց ձեռագրում ունենք մի բոլորովին պարզ և հասկանալի ընթերցվածք: Ոչ գոյր նոցա խոնարար անուշուրեան խորակաց, և ոչ հացարարք որոշեալ ի պէտս պասուց ըստ ազատաց կարգի:

Մի այլ նախագասութիւնն ևս, որ թարգմանութեամբ սխալ իմաստ է ստացել: Ոչ կոշեցան պատուականը յարանց ի տանարս նոցա (էջ 156) թարգմանված է. պատվական մարդիկ չկանչվեցին նրանց խնուրքի սեղանի: Ձեռագիրը տալիս է հետևյալ ընթերցվածքը. Ոչ կոշեցան ի պատուական արանց ի տանարն նոցա. այսինքն՝ ոչ թե տղամարդիկ չեն կանչվում նրանց խնուրքին, այլ կանայք չեն հրավիրվում նրանց խնուրքներին:

Քանզի մարզ է աշխարհս, պետք է՝ ուղղել՝ Քանզի ի մեր ձեռին է աշխարհս (էջ 47): Ողորական բանիւք, ուղղել ողորկ բանիւք (էջ 57): Զայս գրեաց և եցոյց մարգպանին, որում անունն էր Սերուխա, ձեռագրում ազատված է. կարծում ենք պետք է ուղղել՝ Զայս գրեաց և եցոյց մարգպանն Սերուխաւյ...

Այդպես էլ պետք է կեղծ բառ համարել գրուան՝ բառը յորժամ գրուան եղեն նորա յիրս արքունի նախագասութեան մեջ (տես էջ 143) և ուղղել այսպես՝ Յորժամ գրուանեղ են նորա յիրս արքունի: Գրուանեղ նոր բառի մեջ գրու պետք է նշանակի՝ հավատարմութիւն, դաշնադրութիւն, խոստում:

Մրանցով, ի հարկե, չեն վերջանում Եղիշեի բնագրական սրբագրութիւնները. գրանք հասնում են հարյուրների, որոնց կատարումից հետո, նոր հնարավոր է Եղիշեի լեզվի ճիշտ ուսումնասիրութիւնը կատարել: Մեր ձեռագիրը ոչ միայն տալիս է վերոբերյալ տիպի տարբերութիւններ, այլև հարվական, խոնարհման, շաղկապների և ավելորդ բառերի գործածութեան, մանավանդ շարագասութեան ու բառաձևերի, որոնք հաճախ բոլորովին լեզվական ու ոճական այլ պատկեր են առաջ բերում, քան մեզ ցայժմ ծանոթ Եղիշեի բնագիրը:

Այժմ անցնում ենք թարգմանութեան քննութեանը:

Եղիշեի ընծայականի առաջին նախագասութեան բան բառը թարգմանված է գործ բառով, ուրիշները թողնում են նույն բան բառը: Մալխասյանը առաջարկել է այդ բառը թարգմանել՝ շարադրութիւն, պատմութիւն, գրվածք. կարծում ենք այդպէս էլ պետք է հասկանալ: Իսկ ինչ վերաբերում է նույն նախագասութեան մեջ գործածված առաքինացան բային, ապա բու-

զոր թարգմանիչներն էլ թողնում են այդ բանը նույնությամբ, որ ներկա ընթերցողի համար անորոշ է և անհասկանալի. մեր կարծիքով այդ բայը պետք է թարգմանել հերոսացան հասկանալի բայով, որ ճիշտ արտահայտում է գրաբարյան բայի նշանակությունը:

Նույն ընծայականի Յայամ յեօթն գլուխս կարգադրեալ և եղեալ ծայրալիք պարապմամբ զսկիզբն և զմիջոցն և կատարածն նախադասությունը թարգմանված է. Այս յորք գլուխների մեջ կարգով գրեցի և հոծ ու լի բովանդակութեամբ դրի սկիզբը, միջոցն ու ավարտը: Կարգադրել բայը պետք է թարգմանել՝ շարադրել բայով: Պարապմամբ ձևը որոշ ձևադրեր առլիս են պատարմամբ ձևով, ըստ ևրևույթին թարգմանիչը (ճիշտ կերպով) հաշվի է առել վերջին ձևը, բայց նախադասության բուն իմաստը լրիվ չի բացահայտել, մանավանդ հոծ բանը այստեղ անտեղի է: Պետք էր թարգմանել. Այս յորք գլուխներում մանրամասն լրիվութեամբ շարադրեցի (կարգադրեալ և եղեալ միևնույն նշանակությունն ունեն) սկիզբը, միջինը և վերջը: Միջոց բանը չպետք է թողնել, որովհետև աշխարհաբարը չի արտահայտում այն, ինչ Եղիշեն է կամենում առել: Նույն տեղում նախաապիտեան բանը թարգմանված է զիևվորութիւն, իսկ նրանից վերև ...Որ ոչ ումեք ուանահար լինի (Ձեռ. լիցի) բշնամութեամբ այլ ամենեցուն (տպագր.՝ անդ) ուսուցանէ զիւր անպարտելի զօրութիւնն ամբողջ նախադասությունը սխալ է թարգմանված: Ուանահար լինել, ինչպես վերևում բացատրել ենք, նշանակում է՝ արհամարհել, ծաղրել, իսկ այստեղ թարգմանված է շուռ տված ձևով: Ուանահար լինել պահանջում է արական հոլովով անձի խնդիր. ինչպես՝ մի ուանահար լինիր ինձ, բշնամի իմ, զի գյորեցայ (Միքիա, է, 8). Մի որ ուանահար լիցի այրույս, և այլն: Ուստի վերևի նախադասությունը պետք է թարգմանել, որք ոչ որին չի ծաղրում (կամ արհամարհում) բշնամութեամբ և ոչ՝ որք ոչ որից բշնամութեամբ ուանահար չի լինի: Այս դարձվածքը սակայն 109 էջում ուղիղ է թարգմանված: Իսկ հաջորդ նախադասությունը. Եւ ահա որ կամեսցի՝ ընդունի իրբև զուանակ առաքինի՝ թարգմանված է. Եվ ահա որ կամենում է, առաքինի զիևվոր է ընդունում: Քերականորեն բոլորովին այդպես չպետք է հասկանալ. այլ բան է, եթև լիներ զորք, բայց ոչ տպագրությունների մեջ և ոչ էլ ձևադրերում նման ընթերցվածք չկա: Եթև պետք է այնպես թարգմանել, որ գորադլուխը անպայման ընդունողը լինի, ապա այդ նախադասության ուղիղ թարգմանությունն է՝ Եվ ահա ով որ կամենա, կընդունվի որպես քաջ զիևվոր: Հաջորդ նախադասության թարգմանությունը նույնպես պետք է ուղղել: Եւ քանզի բազմադիմի է նախաապիտեանը անուն թարգմանված է. Եվ որովհետև զիևվորությունը բազմապիսի կոչում ունի: Մալխասյանը առաջարկել է (Մուրճ, 1892 թ., № 1) անուն բանը թարգմանել գործ և ըստ այդմ էլ նախաապիտեան պետք է թարգմանել՝ քաջություն: Մեզ թվում է անուն նախաապիտեան կամ նախաապիտեան անուն պետք է թարգմանել՝ նախաապիտություն բանը:

Գրաբար այս դարձվածքի մեջ անուն նշանակում է բան. ինչպես մենք հիմա ասում ենք գիտություն բանը, պետություն բանը. գրաբար էլ ասվում է. անուն պետության, անուն գիտության և այլն: Համեմատելք. Բայց թէպէտ և ասին ինչ անուանի ի գրոց յուշկապարկաց կամ համբարուաց կամ պարկաց: Անուանի առանց անձանց են յուշկապարկաց և իշացուց (տես Եղիշի, 1, ԻԳ), որ թարգմանվում է. Բայց թէպէտ Աստվածաշնչի կողմից

հիշատակվում են հուշկապարիկ, համբարու, իշացուլ բառերը. հուշկապարիկ և իշացուլ բառերը առանց անձնավորման են: Իսկ Եղիշեի նախադասությունը պետք է հասկանալ. Քանի որ բազմազան է (այսինքն բազմաթիվ նշանակություն ունի, բազմաբովանդակ է) նահատակություն բառը...:

Վերոհիշյալ նախադասության շարունակություն կազմող Ջոր և մեծ իսկ քան զամենայն սէր սուրբ յանենեց մտաց գիտեմք նախադասությունը համարձակվում ենք թարգմանել. Որք հենց մեծ ենք նանաչում, քան անենեց սրաի (միտք — սիրտ) ամեն սեր և ոչ՝ Այս անենեց սրաի սուրբ սերն ամեն բանից մեծ ենք նանաչում, ինչպես թարգմանված է, ինչպես և առաջարկում է Ս. Հարությանյանը «Հովիտում»: Սէր բառը չի կարող բուն ուղիղ խնդիրը լինել, քանի որ զամենայն բառը պոկելով նրանից՝ այն դարձնում ենք անորոշ, իսկ զոր բառը այստեղ չի նշանակում այս, այլ զոր ուղիղ խնդիր է գիտեմք բայի համար, իսկ՝ քան զամենայն սէր բազմասության պարագա է (էջ 10): Խաղացին գնացին յիւրաքանչիւր աշխարհաց լրջմտութեամբ... թարգմանված է՝ Յուրաքանչյուր երկրից միամտությամբ ելան գնացին: Նախ յիւրաքանչիւր նշանակում է՝ յուրաքանչյուր յուր, իսկ թարգմանությունը անորոշ է. լրջմտութիւն չի նշանակում միամտություն, այլ՝ ուրախություն: Մեր բերած նախադասության մեջ լրջմտութեամբ ձևից հետո կա անտրաում խնդրութեամբ, որ ձեռագիրը չունի, որ չի ճանաչում նաև «Հայկազեան բառարանը»: Թվում է թե այդ հետագա գրիչների բացատրությունն է, եթե չենք քննունում, որ այդ սովորական հոմանիշ չափելադրություն է: Եթե լրջմտութիւն նշանակում է՝ միամտություն, որ չգիտեմ ինչպես է հասկանում հարգելի թարգմանիչը (գրաբարյան՝ հավատարիմ, թե մեր նախ), ապա ինչպես թարգմանենք շատ օրինակներից միայն մեկը՝ Խորենացու Մեծաւ լրջմտութեամբ հրամայէ առաջի առնել նմա զարքունի դիւանն: (Խորենացի, 1, Ը): Հիշենք սակայն որ, յիւրաքանչիւր բառը մեծ մասամբ ճիշտ է թարգմանված: Համեմատիր բնագրի էջեր 15, 27, իսկ որոշ տեղեր էլ անտեղի կերպով իր, իրենց ասնված են փակագծում:

Տեղին է այստեղ հիշատակել նաև մի ուրիշ հանգամանք, որ դժբախտաբար թարգմանիչը հաշվի չի առել. բնագրական ազավազումները իրենց անհրաժեշտ ծանոթագրությունը չեն ստացել, որպեսզի շահագրգռեն ուսումնասիրողներին: Այսպես օրինակ՝ էջ 29-ում. եւ եթէ առ մարդիկ այս պաշտի ի ձեռն թագաւորական վիճակին իրատու խնամ ասնել յերում իշխանութեանն նախադասության մեջ պաշտի բայը անիմաստ է, պետք է ուղղել՝ պատշտելի և ապա թարգմանել: Ոչ թե՛ մարդկանց մեջ այս է կատարվում, այլ՝ մարդկանց այս է պատշանում (էջ 26): Զի հայեցեալ մարդիկ ի յանդիմանութիւն ապականացու տարերացս, թարգմանված է. Որպեսզի մարդիկ տեսնելով այս ապականացու տարրերի առկայությունը: Նախ ասենք, որ ամենուրեք ապականութիւն, ապական, ապականացու բառերը մնացել են անթարգմանելի. գրանք միշտ պետք է թարգմանել՝ փշացող, ոչնչացող, փշացում և այլն: Յանդիմանութիւն բառը այստեղ չի նշանակում՝ առկայութիւն, այլ նշանակում է՝ հակառակություն, որովհետեւ մի քիչ վերև Եղիշեն ասում է՝ նյութերը միմյանց հակառակ են (տես նույն էջը). գրա համար էլ առաջարկում ենք Զի եթէ միարանէին տարերքս՝ կարգալ՝ Զի եթէ միարան էին և թարգմանել՝ եթե այս տարրերը հաշտ (ոչ հակառակ միմյանց)

զինէին. որովհետեւ եթե թարգմանենք այնպես, ինչպես թարգմանված է, այն ժամանակ վերեւ խոսքը, որտեղ Նդիշեն ասում է, թե սրանց արարիչը անէ ի սիրելութիւն հաւանութեան (տպագիր. հաւանութեամբ), այսինքն միարանում է, հակասություն կառաջանա, որովհետեւ նրանք իրոք միարանվում են:

էջ 92. ...Որ ի վերայ նոցա նաէր ի բարձր դիւանոցին իրրե յամուր քաղաքի. թարգմանված է՝ Որը նրանց վրա նստած էր (ինչպես) բարձր դիւանոցում, ինչպես ամուր քաղաքում: Ինչպես ասնված է փակագծում հաջորդ կրկնությունից խույս ապու համար: Դա ոչ թե նշանակում է՝ ինչպես դիւանոցում, այլ իրոք նստած էր դիւանոցում, որ իրենց մեջքի վրա կրում էին փղերը: Իսկ հաջորդ մասը, որ թարգմանված է՝ ինչպես ամուր քաղաքում, պետք է թարգմանել՝ ինչպես քաղաքի ամրոցում: Ամուր քաղաք Նդիշեի մաս համարյա միշտ ամրոց է նշանակում, սրա համար օրինակի պետք չկա էլ, քանի որ համեմատության իմաստից արդեն պարզ է:

Վերցնենք մի ուրիշ նախադասություն (էջ 151). Ձի քէպէա և փոխեցաւ նա ի գործոյ հազարապետութեանն արքունի, վասն զի (տպագրությունները՝ և) ի բազում իրս գաւառ վնասակար, ինքն իսկ յանձն իւր կրթէր զաւեր աշխարհին Հայոց, վասն որոյ և մեծաւ անարգանօք յուղարկեցաւ ի առն իւր, սակայն զկապելոցն ոչ երբեք չարախօս կամէր լինել...: Որպեսզի պարզ լինի այս մեջ բերված երկար նախադասությունը, հանենք մեզ հետաքրքրող վերջին մասի երկրորդական նախադասությունը. Ինքն իսկ յանձն իւր կրթէր զաւեր աշխարհին Հայոց, սակայն զկապելոցն ոչ երբեք չարախօս կամէր լինել..., (ձեռագրում՝ վասն սրոցն ոչ կամեցաւ չարախօս լինել): Յանձն իւր կրթէր զաւեր աշխարհին Հայոց թարգմանված է. «Ինքն հենց իրեն էր համարում հայոց աշխարհի ավերման պատճառը»: Նախ՝ կրթել չի նշանակում՝ համարել. մենք կթարգմանենք՝ մշակել, հրահանգել. երկրորդ՝ յանձն հայցական հոլովով չէ, որ համարենք ուղիղ խնդիր, այլ ուղիղ խոսքի բան է. և այստեղ պատեալ չկա: Պետք է թարգմանել՝ ինքն իր մեջ մշակում, կամ ինքն էր հրահանգում հայոց երկրի (ոչ աշխարհի) կործանումը:

էջ 106—107. Իրրե կրկնեցին և երեքկնեցին ցուցանելով ի ներքս յարքունիսն, հաաառ վնիռ մահու ի վերայ նորա. թարգմանված է. Երբ երկու երեք անգամ կրկնեցին՝ հասկացնելով քաղավորին ներսում, մահվան վնիռ արվեց նրան. հասկացնելով քաղավորին մասը միանգամայն իմաստազուրկ է և ոչ մի բանի հետ չի կապվում: Բացի այդ, այստեղ թաղալորի մասին խոսք չկա: Ի ներքս յարքունիսն կապված է հաաառ բայի հետ և պետք չկա ստորակետով անջատել, միայն մնում է ցուցանել բայը, որը այստեղ բոլորովին ավելորդ է, անիմաստ ու խնդրատությամբ ոչ մի բանի հետ չի կապվում (ձեռագիրը չունի այդ բայը):

էջ 144. Եւ քարշել... և այնչափ սասաիկ քարշեցին: Քարշել թողնված է նույնությամբ ու անհասկանալի է. բայց հաջորդ 145 էջում պարզվում է. քարշել նշանակում է քաշ ապլ. մինչդեռ քարշել այստեղ նշանակում է ծեծել, զանահարել: Համեմատիր Դատաւորք, Ը, 7 և 16. Եւ եւ քարշեցից զմարմինս ձեր փշովք անապաաի: Քարշել բայը մեր բերած նշանակությամբ գործ է անել նաև Բուզանդը, որ «Հայկազյան բառարանը» չի բերում: Վասն որոյ անդէն ի ներքս քարշէին զնա յեկեղեցւոջն. Ի ներքս քարշէին Բուզանդի թարգմանիչ հանգուցյալ ակադեմիկոս Ս. Մալխասյանցը թարգմանել է

ներս են քաշում, բայց Հուսիկը եկեղեցու ներսում է, երբ Տիրանը գալիս է ներս մտնելու, նա արգելում է Տիրանին՝ ասելով Մի գար ի ներքս. նշանակում է Հուսիկը ներսում է. իսկ նրանք դրսից են գալիս, էլ ուր էին նրան ներս քաշում: Եվ հետո գրանով նախադասությունը վերջանում է, և ապա պատմիչը հաղորդում է. Բրածե՞ծ եղեալ ջախջախեալ... կոշկոնեալ ընկեցեալ լիներ (Բուզ., III, ԺԲ, էջ 32):

Քաշել բայը այսօրվա բարբառներումն ուշնպես նշանակում է ձեծել (տես Աճառյան «Գուլառական բառարան»), մեր գյուղի (Կոտայք, Ելզովան) խոսվածքում քաշել նաև այդ իմաստը ունի, բայց հատկապես շատ է գործածվում գույգ հոմանիշների ձևով. քաշեց ավեց. էրեխուն քաշե ջարթ ու փուռք ա արե: Ղարարադի բարբառով՝ մի լավ քաշքմ բմ:

էջ 87. Ի ժամ հակաառցն յանձնեալ ձեզ ի նոցանէ աղօթիւք, թարգմանված է. Բայց հակաառամարտի ժամանակ ձեզ հանձնելով նրանց աղօթքին: Քերականորեն այս թարգմանությունը բուրբովին չի համբնկնում բնագրին: Նախ յանձնեալ ձեզ կապակցության մեջ ձեզ չի կարող ուղիղ խընդիր լինել և չէ. երկրորդ՝ աղօթիւք չի նշանակի աղօթքին: Այստեղ կամ անձնեալ պետք է նշանակի բաժանվելով կամ բայը պետք ունի սրբագրվելու: Մենք կարծում ենք, որ յանձնել նշանակում է բաժանվել և կթարգմանեինք. Գուր բաժանվելով նրանցից աղօթքներով, որովհետև շարունակության մեջ անմիջապես հետևում է յամուր անդուռ ուրեք բողոքիք զնոսա:

Վառցնել թարգմանված է՝ ոչնչացնել, այստեղ (թարգմ. էջ 115) պետք է թարգմանել՝ ցաք ու ցրիվ անել, որովհետև սրան հաջորդում է զի առյոժ աղբաառքեանն ակամայ դիմեցեն յօրէնս մոգութեան. եթե ոչնչանան, այլևս մոգության կրտսը չեն կարող ընդունել:

Կարծել (բնագիր՝ էջ 26), նշանակում է՝ համարել, ընդունել: Զգենուլ (զգենուլ դիւր ստեղծուած մարմինս) թարգմանված է առնել բայով, որը սակայն չի բացահայտում նախադասության միտքը. դարձվածքը մնում է անորոշ: Պետք էր թարգմանել ուղղակի՝ հազնել, վրան կրել բայով:

Այլ դու յայսր ամենայնի (էջ 31), թարգմանված է այս ամենի մասին: Սա մի ազատազգիված նախադասություն է. պետք է լինի. յեա այսր ամենայնի. Ի (Յ)նախդիրը սեռականով չի գործածվում:

Շնչել (շնչեաց շարախօսութիւն, էջ 32), թողնվել է նուշնությամբ. շնչել այստեղ նշանակում է՝ փչել, որովհետև հաջորդում է և բորբոքեաց գրագատրն իբրև զհուր անշիջանելի:

Յոյժ գեղջ է մտաց իմոց, թարգմանված է. եվ ինձ համար մեծ յողհանարություն է. այս դարձվածքը նշանակում է՝ վախենում եմ: Շարունակության մեջ կարգում ենք. քէ գուցէ աստուածքն բարկացեալ վասն ձեր ի մէնջ վրէժըս առնուցուն (տես բնագիր, էջ 35, թարգմ. 132): Կանացեաց բառը թարգմանված է՝ կանացի, թվում է, թե պետք է թարգմանել՝ բուլախիբաների, այսինքն՝ կանացի ազամարդկանց (տես էջ 92): Քանզի որչափ ազեղս առնես զմեզ երկրաւորաւ, գեղեցկագոյնս առնես զմեզ երկնաւորան (էջ 145), թարգմանված է բառացի. Որքան մեզ ազեղացնես երկրավորով, այնքան ավելի կգեղեցկացնես երկնավորով: Անհասկանալի է. կամ պետք էր թարգմանել՝ որպես երկրավորի, որպես երկնաւորի, կամ ավելի ճիշտ. որքան մարմնով, այնքան հոգով:

Սոյն այս այս ի նմին գիշերի եւրն հարիւր արամբք ել զնաց ի բերդէ.

անտի և ոչ կարացին ձեռն արկանել ի նա: Նախ եւթն հարիւր արամբբ-ի գիմաց ձեռագիրն ունի չորս արամբբ, որ ավելի հալանական է, որովհետեւ շրջապատված բերդից 7 հարյուրով չէին կարող գուրս գալ, և երկրորդ՝ ձեռն արկանել ի նա, նշանակում է բռնել նրան և ոչ ձեռք առլ, որպէս թարգմանված է (էջ 95, թարգմ. 194):

էջ 51. Ընկեցեալ կայր այնուհետև ոսկի, և ոչ որ առնոյր իւր առանձինն արծաթ, և արհամարհեալ առանց ազահուրեան, անարգեալ պատուական հանդերձք առ ի զարդս մեծարանաց: Կարծում ենք, այս նախադասութեանը պետք է կետագրել և ուղղել այսպէս. Ընկեցեալ կայր այնուհետև ոսկի, և ոչ որ առնոյր իւր առանձինն, արծաթ արհամարհեալ առանց ազահուրեան, անարգեալ... և այլն: Ուստի թարգմանութեանն էլ պետք է ուղղել այսպէս: Բացի այս, նախադասութեան մեջ հիշված առանձինն բառը, որ թարգմանութեան մեջ մնացել է նույնութեամբ, գրաբարում միանգամայն այլ նշանակութիւն ունի: Սեփական ոչ որ առնոյր իւր առանձինն, պետք էր թարգմանել. Ոչ որ իրեն չէր սեփականացնում: Առանձինն բառը Եզնիկի մոտ համապատասխանում է հունարեն ἑδύο¹ բառին, որ շփոթվել է հելլէ բառի հետ (տես Եզնիկի, Վենետիկի հրատարակութեան, էջեր 204—224):

Սրանց հետ արժե անել նաև մի քանի այլ մանր գիտագութեաններ. ոչ այնքան որպէս թերութեան, որքան ի զգուշութեան գրաբար բնագրերի հետագա թարգմանութեանները համար: Ինչ բառը, որ ժխտական, պայմանական նախադասութեանները մեջ թարգմատար է, թարգմանված է ամենին բառով (տես բնագիր՝ էջեր 47—44, թարգմ.՝ 142—145): Կէս բառը գրաբարում մեծ մասամբ նշանակում է մի մասը: Տանկաստան այժմ այլ նշանակութեան ունի. գրաբարին անտեղյակ մարդը կշփոթի թյուրքիայի հետ (46, թարգմ. 145): Կարասի (էջեր՝ բնագ. 48, թարգմ. 146) այստեղ չի նշանակում գույք, այլ՝ դրամ և այդ նշանակութեամբ էլ օրինակ է բերել «Հայկազյանը»: Պարզ է՝ պալատից գույք չէին բերի:

Հրամանս անագինս, չի նշանակում անագին հրամաններ, այլ՝ սարսափելի, ան ազդող հրամաններ (50—148): Պաշտօնեայ ամենուրեք չի թարգմանված: Պատուական նշանակում է բանկագին:

Անարգել տէրութիւն անհաջող է թարգմանված՝ անխոշընկոտ տերութիւն, ասենք նաև, որ ձեռագրում անարգել բառը չկա (էջեր 55—153): Նույն տեղում Ասիացոց կողմանց թարգմանված է՝ ասիացիների երկրներին, աշխարհարար չէ: Պատրաստ եմք ի սպանանել և ի մեռանել արտահայտութեան մեջ՝ սպանանել պետք է սպանվել հասկանալ և ոչ սպանել: Ի գեպ, ձեռագրում չկա սպանանել (էջեր 56, 154):

Եւ կուռէին բազում արծաթ և ոսկի զգէնս և զարդս զարի արանց և զքաջ երիվարաց պետք է ուղղել... զարի արանց և զքաջ, և զերիվարաց և ոչ զքաջ երիվարաց որպէս հասկացված է:

Եւ զխարէութիւն սպասամբին Վասակայ, որպէս Հայոց բանիւ խարեաց զքազատրն, յանձն առնուլ զմոզութիւն նախադասութեան բանիւ խարեաց զքազատրն մասը պետք է երկու կողմից անել ստորակետերի մեջ որպէս բացահայտում զխարէութիւն բառին, ապա մնացած մասը թարգմանել՝ որպէս թե հայերը հանձն են առնում մոզութիւնը, ինչպէս գրաբարյան մի շատ

¹ Տես H. Hübschmann, Armenische grammatik, էջ 361, նիւղ բառի տակ:

կանոնավոր արականը անորոշով արտահայտություն (համեմատիր բնագիր՝ 62, թարգմ. 160): նաև ի սուրբ եկեղեցույն, որ էր ազաա ի Քրիստոս, պետք է ուղղել նաև սուրբ եկեղեցի... , իսկ ի Քրիստոս, որ բնագրում մի անորոշ կապակցություն է, թարգմանություն մեջ մնացել է նույնությունը՝ էլ ավելի անորոշ: Կամ պետք էր թարգմանել Քրիստոսի համար կամ՝ Քրիստոսով (էջ 35—132): Եւ էառ իշխանութիւն ի վերայ կենաց նոցա (էջ 73—74): Կենաց ունի կյանք նշանակությունը և ոչ ստացվածք, որպես թարգմանված է: Ոմանք առաջարկում են զգաստանալ բայը թարգմանել խնայել բայով (էջ 151), շատ հարմար է, բայց ձեռագրում գրա փոխարեն ունենք զգացարուք:

Յայնժամ զխորհուրդն Աբրահամու ի մէջ առեալ. խորհուրդ բառը միանգամայն ճիշտ թարգմանված է օրինակ բառով. համեմատիր առակ խորհրդոյ Աբրահամեան պատարագին (Նարեկի, ԽԴ), բայց ի մէջ առեալ անխմաստ է, պետք է ուղղել ի միա առեալ և թարգմանել՝ հիշելով և ոչ մեջ բերելով: Յիւր մարմինն փրկեաց գրոյոր աշխարհս... թարգմանված է յուր մարմնի մեջ. պետք է թարգմանել՝ յուր մարմնով: Գրարարում շատ սովորական է ներգոյակահանը գործիակահանի իմաստով: Այդպես է նաև շորրորդ գլխի առաջին էջի վրա յոգի և մարմին դիակնանայ, թարգմանված է՝ որի հոգին և մարմինը..., այնինչ պետք է լինի, որը հոգով և մարմնով դիակ է դառնում: Բազմական նշանակում է՝ բարձ և ոչ՝ անդ (տես թարգմ. էջ 163, և մեր հոգվածը «Փառասոս Բուզանդի աշխարհարար թարգմանությունը», ապված Լեզվի ինստիտուտի «Աշխատությունների ժողովածուի» 3-րդ հատորում, 1948 թ., էջ 330): Հաւասար բառը (էջ 69) միաբանք և հաւասարք կապակցության մեջ չի նշանակում հավասար, այլ հոմանիշ է միաբան բառին (համեմատիր Կորյուն, էջ 14, Թիֆլիս, 1913 թ.): Այսակող տեղն է հիշել մի շարք գրարարյան նման դույզ հոմանիշների մասին ևս. գրանցից մեկը գրվում է սեռական հոլովով, իսկ մյուսը ըստ խնդրառություն: Եղիշեն այդպիսի դարձվածքներ շատ է գործածում: Օրինակ՝ խորամանկութիւն խորհրդոյ, գուք սիրոյ, պատիժ պատուհասի, հրաման բանի, հոգ հնարից, երս հնարից, պատրանս խարէութեան, վիշտս նեղութեան, պատիժ դատապարտութեան, տագնապ խոովութեան, նախանձ բարկութեան, քաջութիւն արութեան, վախճան կատարածի: Եվ կամ՝ կամաց ակնարկութեան. կամք կարծեաց, նաև նշանօք արուեստիւք: Կան այնպիսիները, որոնք դույզ հոմանիշ բայեր են: Կանգնել կալ, կալ մնալ և այլն: Այսպիսի կապակցությունների դեպքում թարգմանիչը զգույշ պետք է վարվի, որովհետև, եթե երկու բառով է թարգմանում, մանավանդ այն պարագայում, երբ գրարարյան այդ դույզ մենիմաստ բառերը աշխարհարարում ստացել են բոլորովին տարբեր նշանակություններ, ապա բնագիրը փոխվում է. Օրինակ՝ բնագրի ի նախանձ բարկութեան բրդեցան պարգապես նշանակում է՝ զայրացան, բարկացան, իսկ թարգմանություն մեջ դուրս է եկել բորբոքվեցին նախանձախնդրությամբ (ավելորդ) ու զայրույթով (թարգմ. էջ 148): Նույնպես բնագրի (էջ 41) վիշտ նեղութեան թարգմանված է՝ վիշտ ու նեղություն, այնինչ պատմիչը միայն շեշտում է վիշտը, թախիծը: Մինչդեռ նեղություն այժմ կարող է այլ իմաստով հասկացվել: Եթե մի քանի ասոց կարգանք կպարզվի, որ նեղություն մասին չի խոսվում: Հակառակ սրան ճիշտ են թարգմանված նշանօք արուեստիւք. կամք կարծեաց. զատաջարկութեան գոր-

ծոյն: Բայց առաջին գլխի առաջին նախագասության հրաման պատուիրանի պեռք էր միայն պատվեր բառով թարգմանել: Նման մի դարձվածք է նաև յաւելում բայով կազմվող նախագասությունը, որտեղ յաւելում կրկնություն է ցույց տալիս (տես մեր «Գրարարի հատընտիր», էջ 31, ծան. 14): Օրինակ՝ Եղիշեի յաւել և պատմեաց (իսկականն է՝ յաւել պատմել), կրկին պատմեց, և ոչ թե ավելացրեց պատմեց, որպես թարգմանված է:

Վերջացնելով մեր խոսքը թարգմանության մեր գիտած վրիպումների մասին, արժե մի քանի տարբեր ընթերցումներ բերել մի քանի անունների վերաբերյալ, որ տալիս է մեր Մատենադարանի № 1888 ձեռագիրը: Այսպես օրինակ՝ Միհրնեքսեհ վզրուկ հրամանատար... (էջ 20), ձեռագիրը հրամանատար բառի գիմաց ունի ի հարամատայ և ապա հաջորդ 22 էջում հազարապետիդ արեաց և անարեաց կապակցության մեջ չկա անարեաց, իսկ ամենայն մեծի սպանիդ արեաց-ի գիմաց՝ ունենք ամենայն մեծամեծաց սեփականաց (այսպես) արեաց: Եպիսկոպոսների անվանացանկում Քաաու կամ Քաաուն անվան գիմաց ունենք Քաաիու, Եղաղ կամ Եղալի անվան գիմաց՝ Ղազար: Ռքմբուեան՝ Ռաւբեան, Յուսկեքա՝ Չոդակեքա: Չորրորդ գլխում տըրված իշխանների ցանկում, Ապահունեաց Մանէն-ի գիմաց՝ Ամատունեաց Մանանին: Նույն տեղում ոտրկուադ մի Սահակ անուն-ից հետո նաև՝ սարկաւազ մի Մուշէ անուն: Բայց երկրորդ գլխի նախարարների ցանկում ունենք ի առհմէն Ապահունեաց Մանէն անուն, որ չի համընկնում մեր վերևում բերածին, բայց հենց այն թերթը, որ պարունակում է երկրորդ գլխում գանձող նախարարների ցանկը, ձեռագրից ընկած է և նրա փոխարեն տարբեր թերթի վրա և տարբեր գրով ուրիշ թերթ է ավելացրած, որ անպայմանորեն արտագրություն է մեզ ծանոթ բնագրերից: Բնագրի 57 էջի (Վեներտիկ, 1859 թ.) զիշխանն Ապահունեաց զօրօք իւրովքն ձեռագրում չկա, իսկ Տիրոց անվան գիմաց ունենք Տիրան: Հինգերորդ գլխի անունների ցանկի թերթը նույնպես ընկած է:

Այս փաստերը ցույց են տալիս, որ Եղիշեի գիրքը մեզ հասել է բազմաթիվ փոփոխություններով, աղճատումներով: Անկարելի էր, որ հիշյալ աղավաղումները չազդեին Եղիշեի նոր թարգմանության վրա, որի հետևանքով էլ, ինչպես տեսանք, կան մի շարք անճշտություններ, թյուրիմացություններ, որոնց վերացումը ամբողջովին հնարավոր կլինի Եղիշեի համահավաք բնագրի հրատարակությունից հետո: Արդյո՞ք այս հանգամանքը չի ստիպում ասել, որ աշխարհարար թարգմանելուց առաջ անհրաժեշտ է կազմել համահավաք բնագրեր, որոնցից և կատարել թարգմանություններ*:

* Ավելորդ չենք համարում նշել, որ Ե. Տեր-Մինասյանը Եղիշեի աշխարհարար թարգմանությունը կատարել է Հայրենական պատերազմի տարիներին, երբ Մատենադարանի ձեռագրերը չէին տրվում օգտագործման: Բնականաբար այն ժամանակ թարգմանիչը զրկված էր բնագիրը ձեռագրերի հիման վրա սրբագրելու հնարավորությունից:

Այժմ հենց իր՝ Ե. Տեր-Մինասյանի պատրաստած՝ Եղիշեի պատմության գիտական-համեմատական բնագիրը հանձնված է տպագրության և շուտով լույս կտեսնի: (Մանոթ. Խմբագրության):

